
УДК 1.316.774

Бак Мирослав

Кандидат педагогічних наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

ПОНЯТТЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

У сучасному світі виробництво знань переміщується зі сфери послуг у сферу безпосереднього виробництва. Це визначає необхідність дослідження інноваційного розвитку як найбільш якісної моделі сучасного суспільного поступу.

Ключові слова: модернізація, глобалізація, світ-системний підхід, інноваційний розвиток.

Теорія модернізації виникла в 1950-х — на початку 1960-х рр. у США і Великобританії і була призначена для «зовнішнього вжитку»: для країн «третього світу», зокрема тих, хто активно звільнювався від колоніальної залежності [1]. Основною ідеєю класичної теорії модернізації була ідея неминучого переходу від «аграрного» суспільства до суспільства «індустріального». Цей перехід в країни «третього світу» несли країни «першого світу», які вже через одне цього факту виступали як «прогресори», «культуртрегери» і «добродійники» [2]. Класична теорія модернізації описувала «аграрне суспільство» з позицій відверто європоцентристських, расистських і зневажливо-ксенофобських. Про це відверто писали у середині ХХ ст. У. Ростоу, Ш. Ейзенштадт, С. Блек та ін. Вважають, що у гранично чіткому вигляді концепція модернізації була сформульована в наукових працях Ф. Фукуями [3].

Згідно з цими концепціями, аграрним суспільствам і недостатньо технологічно-модернізованим (тобто усьому світу за винятком розвинених капіталістичних країн) нібито були властиві наступні риси: доіндустріальна (аграрна) економіка; нездатність до соціального, технологічного і культурного розвитку; залежність організації соціального життя суспільства від релігійних і міфологічних уявлень; циклічний, а не поступальний характер історичного існування; авторитарний (тоталітарний) характер влади; переважання традиції над новаторством; колективістський характер суспільства і придушення у ньому особистіс-

ного початку; переважання в суспільстві людей з пасивним, недіяльним, байдужим, апатичним типом особистості; орієнтація не на матеріальні та інструментальні, а на релігійні або метафізичні цінності; відсутність здатності до економічного виробництва не заради задоволення поточних потреб, а заради реалізації можливості розвитку у майбутньому (економічного зростання як самоцінності). У Г. Мюрдаля — як у найбільш доступного для вітчизняної аудиторії автора — дуже показовим є опис усіх верств країн Південної Азії як збіговиська ледарів, нероб, сибаритів, у яких відсутнє елементарне відчуття порядності, відповідальності за дотримання зобов'язань і трудової дисципліни, де відсутня ініціатива, пунктуальність, акуратність тощо. Щоб зрозуміти, наскільки цей опис носить відверто расистський характер, досить пригадати, що саме в цих країнах існує традиційна «банківська» система, в якій мільйони у валюті переміщуються з рук у руки і з країни в країну без документів, на підставі одного тільки чесного слова партнерів.

Індустріальне ж суспільство описувалося, навпаки, виключно в «рожевих» тонах: це суспільство високотехнологічної (науково-промислової) економіки; яке постійно інтенсивно оновлюється і ускладнюється в соціальних, економічних і культурних відносинах; світське і раціональне за своїм соціальним характером; яке знаходиться у поступальному розвитку («лінійний прогрес»); з інститутами влади, заснованими на представницькій демократії та ідеології лібералізму; з переважанням інновацій над традицією; це суспільство індивідуалізму, що знищило (або придушило) колективізм; яке складається з активних, економічно діяльних осіб з розвиваючо-привласнюючим типом мислення; орієнтоване на отримання матеріальних благ (гроші, комфорт, влада, насолода) та інструментальних цінностей; здатне виробляти не тільки заради задоволення буденних потреб, але і заради можливостей технологічного розвитку у майбутньому [3].

У середині 1970-х рр. теорія модернізації розвалилася під нищівним натиском явної невідповідності її практиці економічного розвитку за межами країн «першого світу» (в першу чергу країн Далекого Сходу і Південно-Східної Азії, які здійснили економічний прорив в умовах військових диктатур або авторитарного правління і на основі традицій, — включаючи «метафізичне» конфуціанство — а не в розриві з ними), з одного боку, і теоретичних ударів з боку концепцій «залежного розвитку», «структурної залежності», «технологічної залежності» і «периферійного капіталізму» — з іншою. Ці концепції, близькі одна до одної, були розроблені в 1960-і рр. — незалежно одна від

одної — переважно латиноамериканськими дослідниками А. Гундером Франком, Т. Дус Сантусом, Р. Ставенхагеном, О. Фальс Борда, Е. Торресом Рівасом, М. Капланом, Е. Кардозу та інш. Усі вони — на величезному (в основному латиноамериканському) матеріалі — описували функціонування реальної капіталістичної економіки як квазіімперської економічної системи, що складається з двох або трьох сегментів: метрополії — країн «першого світу» — і периферії — країн «третього світу» (як варіант описувалося існування країн напівпериферії — найбільш географічно і культурно близьких до метрополії і економічно розвинених країн «третього світу»).

Специфіка існування периферії і напівпериферії полягала у залежності від метрополії, яка нав'язувала їм невідгідні варіанти технологічного розвитку (застарілі, енерго- і ресурсоемні, природоруйнівні тощо), консервувала економічну і соціальну відсталість і диференціацію, перешкоджала освоєнню і впровадженню найбільш передових технологій, прирікала на роль сировинного і технологічного додатка, стимулювала найбільш реакційні (аж до фашизму) форми політичного життя [4, с. 290–310; 5; 6]. Теоретики концепцій кола периферійного капіталізму досить переконливо (спираючись на конкретні дослідження у своїх країнах) показали тупиковість периферійного капіталізму, неможливість «наздоганяючого розвитку» (іншими словами, модернізації), а також те, наприклад, що правлячі класи в країнах «залежного», периферійного капіталізму неминуче стають тотально криміналізованими і паразитичними або те, що сам факт периферійності маргіналізує суспільство країн периферії, включаючи і робітничий клас цих країн (навіть тоді, коли трудящі мають роботу).

Світ-системний підхід розглядає світ не як суму країн, що паралельно розвиваються, а як єдину систему, де є світові «верхи» і світові «низи», держави-експлуататори і держави-експлуатовані, які отримали назви відповідно «ядро» і «периферія». Це положення стосовно сучасності висунуте ще в середині ХХ століття аргентинським економістом Р. Пребішем і його школою в різних версіях теорії «залежного розвитку». На питання «чому ми такі бідні?» може бути тільки одна вірна відповідь: «Тому що вони такі багаті». Без розуміння цього фундаментального факту неможливо побачити глибину прірви, в якій опинилася і наша країна. Тому важко уявити собі більш відповідний час для знайомства з концепціями І. Валлерстайном. Світ-системний підхід не вважає капіталізм вічним, пов'язуючи майбутнє з ліквідацією соціальної нерівності у масштабах усього людства; він заперечує існування окремих сус-

пільств, вважаючи світи-системи єдиною соціальною реальністю; він заперечує також існування у сучасному світі інших систем, окрім капіталістичного світу-економіки (КСЕ), що втягнув у себе решту усього світу вже на початок ХХ століття.

Переклад ключових термінів, коли перекладаються не лише слова, а й сенс понять, означає, що в даній концепції «World-system» — це «світ-система», а не «світосистема»; «world-economy» — «світ-економіка», а не «світоекономіка». У Валлерстайна мова йде саме про світи, які є «системами», «економіками», «імперіями». Ніякого окремого терміну «світоекономіка», використовуваного для світу-економіки у масштабах усієї Землі, у І. Валлерстайна немає. Він у цьому випадку пише «сучасний світ-систему» або «капіталістичний світ-економіку». Також про «світові системи» Валлерстайн не пише. Навпаки, він заперечує існування у сучасному світі інших систем, окрім капіталістичної. Здається, він не просто помиляється, але й протирічить собі, коли не бачить «країни-ізгої», які не входять у капіталістичний світ-економіку.

Теорії імперіалізму початку ХХ століття (Дж. А. Гобсон «Імперіалізм. Дослідження» (1902), Р. Гильфердінг «Фінансовий капітал» (1910), Р. Люксембург «Накопичення капіталу» (1913) і «Вступ до політичної економії» (1912–1913), М. І. Бухарін «Світове господарство та імперіалізм» (1915), В. І. Ленін «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), що стали основою теорій залежного розвитку, є предметом особливої розмови. Але необхідно враховувати, що всі ці автори концептуально та ідейно є досить близькими до теорій Валлерстайна.

Заслуга І. Валлерстайна у вивченні на основі багатющого фактичного матеріалу становлення капіталізму в XVI–XX століть (багатотомна праця «Сучасна світ-система») і відкритті неминучості периферії. Капіталізм не існує без колоній, зокрема формально незалежних. Спочатку це були Східна Європа і Америка, потім до них додалися Росія, Туреччина, Індія, узбережжя Західної Африки, потім решта усього незахідного світу, виключаючи Японію, яка уникнула периферизації, (єдиний випадок в історії). Експансія капіталізму може сповільнюватися, але не може закінчитися, оскільки тоді закінчиться і капіталізм. Людство впритул підійшло до цієї межі. Потрясіння, майбутні їй, незрівняні з колишніми. Тоді (1618–1648; 1792–1815; 1914–1945) боротьба велася за підвищення або збереження статусу окремих країн в капіталістичному світі-системі. Зараз на порядку денному зникнення саме цього, того, що вичерпав себе, світу-системи, що одночасно несе надію на появу безкласового суспільства і страх перед можливою загибеллю Землі.

Оманлива простота висновків світ-системного підходу не повинна вводити в оману: світ-системний підхід і теорії залежного розвитку з самого виникнення протистоять пробуржуазним концепціям модернізації (від У. Ростоу до Ф. Фукуями). Згідно цим концепціям усі країни розвиваються в принципі однаково і врешті-решт досягнуть однакового рівня добробуту.

Але це не так. Розвиток периферії диктується центром в своїх інтересах. Капіталізм на периферії це не капітал і наймана праця, як в «ядрі». Це капітал і рабство плантації, капітал і кріпацтво, як в епоху зародження капіталізму в Америці і Східній Європі; капітал і сплав різноманітних докапіталістичних відносин, як у всіх периферійних країнах до цього часу.

Периферійний капіталізм не стадія на шляху до капіталізму «ядра», а тупикове доповнення до нього. Саме цей лад існує в нинішніх пострадянських країнах і заважає їхньому розвитку, як заважав напередодні революції 1917 року. Не можу не відзначити дивовижну точність І. Валлерстайна в оцінці нашої революції 1917р. Її вожді «вважали, що вони очолили першу пролетарську революцію в сучасній історії. Вірніше буде сказати, що вони очолили одне з перших і, можливо, найбільш драматичне з національно-визвольних повстань, що відбувалися на периферії і напівпериферії світу-системи» [7, с. 376].

Разом з досягненнями в світ-системному підході є і недоліки, в основному викликані абсолютизацією цих досягнень. Так, І. Валлерстайн заперечує існування окремих суспільств, вважаючи світи-системи єдиною соціальною реальністю. Заперечує, звичайно, на словах, оскільки, будучи серйозним соціальним істориком, не може не бачити їх існування. Потім ним заперечуються усі концепції розвитку, для яких винайдений принизливий термін «девелопменталізм» (від англ. *development* –розвиток). Ніякої внутрішньої логіки в історії І. Валлерстайна не бачить, мимоволі сходяться в цьому з Поппером. В історії для нього є тільки зміни, які не мають ніякої спрямованості. Його переконаність у скороминущому характері капіталізму покоїться на вельми хисткому засновку — «передчутті, що будь-якому явищу не властива довготривала рівновага» (1, с. 148). Відкинувши модну синергетичну термінологію, ми виявимо тут тільки повтор давно відомого діалектичного положення про те, що спокій — це окремий випадок руху, але не знайдемо ніякої вказівки на сили, здатні покінчити з капіталізмом.

Нарешті, невизнання можливості виходу зі світу-економіки і можливості існування некапіталістичних форм експлуатації

привела Валлерстайна до абсурдного твердження про те, що СРСР був напівпериферією капіталістичного світу-економіки, такий же, як Російська імперія до і пострадянський простір після. Тут Валлерстайн суперечить не тільки фактам, але і самій логіці світ-системного підходу, який завжди визнавав існування різних світів-систем, що є один для одного «зовнішніми аренами».

Проте в сучасній соціально-історичній, економіко-господарській ситуації усі ці вади не можуть переважити внеску І. Валлерстайна у пізнання сутності капіталізму. Багатство одних припускає бідність інших як серед людей, так і серед країн. Капіталізм—це не тільки країни з капіталістичним способом виробництва, але і залежна від них периферія з її боргами, диктатурами, деградацією культури і безвихідною, непереборною бідністю. В рамках капіталізму виходу для залежних країн немає. «Велика ілюзія теорій модернізації», за словами Валлерстайна, полягала в обіцянці зробити весь світ ядром без периферії, що є неможливим.

Капіталізм, а не його відсутність або нерозвиненість, прирікає периферійні країни на вічне відставання від центру. Глобальна міжнародна капіталістична система в сучасності достатньо чітко підрозділяється на дві частини: центр, який утворюють країни Заходу, і периферію, або капіталізм, що існує в залежних від центру країнах, який є залежним, периферійним капіталізмом і якісно відрізняється від капіталізму країн центру. Периферійний капіталізм є не початковою стадією капіталізму, характерного для країн центру, а, навпаки, це—тупиковий варіант капіталізму, який в принципі нездатний до прогресу на периферії. Інтеграція в світ-систему, особливо зараз, коли всі місця в ядрі зайняті, означає попадання в залежність, в служіння до країн ядра. До теперішнього часу всі різновиди капіталізму стали перешкодою на шляху подальшого глобального розвитку людства. Капіталізм в цілому зараз загрожує самому існуванню людини і людського суспільства. Необхідно відзначити той нерозривний зв'язок, який існує між нерозумінням сутності постімперіалізму і нездатністю до адекватного глобалістичного, геоекономічного та геополітичного соціально-класового аналізу і розуміння сучасної світової соціально-економічної реальності. Капіталізм в цілому зараз загрожує самому існуванню людини і людського суспільства.

У кінці 1980-х—на початку 1990-х рр., у зв'язку з розпадом Східного блоку, який захопив західну суспільствознавчу думку зненацька, теорія модернізації була терміново «вийнята з архіву» (один

з теоретиків «неомодернізації» Е. Тірькян так і назвав свою роботу: «Модернізація: нехай ексгумується у світі» [8, с. 53]. Тепер теорія модернізації застосовувалася вже не до «третього світу», а до «другого», тобто до країн колишнього Радянського блоку. Оскільки, проте, відразу стало ясно, що по відношенню до пострадянського простору теорія модернізації ще менш адекватна (очевидно, що індустріалізація тут давно пройшла; суспільство носило світський характер; традиції були зведені до мінімуму в ході антибуржуазної трансформації, і т. інш.), довелося терміново розробити певне коло теорій «неомодернізації», які вводили безліч обмовок і додатків в класичну модель (аж до залучення понять «капіталізм західного типу» і «капіталізм незахідного типу», «оборотності» і «безповоротності» модернізації, «екзогенного» і «ендогенного» характеру модернізації). Найбільш поширеними стали різні варіанти «неомодернізаціонізму» циклічного характеру, які припускали, що модернізація може проходити необмежену кількість разів — із змінним успіхом. По цій логіці в Росії/СРСР перша модернізація мала місце у 1861–1914 рр., друга — в радянський період (або навіть їх було дві: одна у 1920–30-і рр., інша в 1960–70-х) і, нарешті, наступна (остання?) — в пострадянський період. Класичною роботою циклічного «неомодернізаціонізму» можна вважати видану у нас книгу Хантінгтона [9], який до того прослався теорією «зіткнення цивілізацій», узятою на озброєння праворадикалами і «новими правими» у всьому світі.

Поняття «інноваційного розвитку» введене в науку порівняно недавно, і його ідеологам поки не вдалося знайти тлумачення, прийнятне для всіх. Проте в західних країнах цю проблематику сприйняли не тільки як чергову наукову концепцію, а й як новітній напрямок вироблення економічної політики для всіх сфер і рівнів народного господарства. Плідно вивчають феномен інноваційного розвитку на Заході, в Росії, особливо з позицій готовності країни до її побудови. В Україні з цього приводу панує цілковите мовчання — ні представники наукової сфери, ні політики ще не замислилися над тим, що народилася справжня (не з народної казки) «курочка ряба», що несе золоті яйця скрізь, де для цього є відповідні умови.

Система інноваційного розвитку поки що дає про себе знати лише в окремих сферах. На рубежі століть, наприклад, усіх здивувало, що Yahoo! — пошукову Інтернет-машину з приблизно 1000 співробітників оцінювали на біржі вище, ніж такі підприємства, як Boeing або Daimler-Chrysler, кількість працівників у яких відповідно в 200 і 500 разів більше. Але висновок з цього міг бути зроблений тільки

один: система інноваційного розвитку прогнозує масовому споживачеві швидший шлях до багатства, ніж розрекламовані концепції світових лідерів промисловості—це справжній крах традиційних уявлень про пріоритети і закономірності гри на біржі.

Було б великою помилкою звичайні для світової економіки злети та падіння не визнавати революційних змін, що відбуваються у сучасній економіці. Тим більше, що біржові курси часто залежать не від реальних можливостей певного сектора економіки, а від успіхів лідерів ринку, які з часом починають задихатися від довгої гонки і втрачають здатність конкурувати з тими її учасниками, які підключилися до забігу пізніше. Адже той, хто відкриває двері у незнаний світ, зазнає значних ризиків. Він пірнає у чудовий океан, який переповнює чуття, втрачає почуття реальності і не завжди може усвідомити, що в цьому океані є й вири, зустрічаються акули, бувають шторми. Такий стан для багатьох може мати трагічні наслідки, і це сьогодні можна спостерігати на ринку високих технологій та Інтернет-бізнесу. Але від цього чарівність «океану» не зменшується. Треба просто краще готувати себе до випробувань. Саме тому українським економістам необхідно краще з'ясувати таке явище, як нова економіка, щоб скористатися його перевагами без втрат або з найменшими втратами.

Не встигли фахівці і науковці більш-менш звикнути до терміну «постіндустріальне суспільство», як у наукову термінологію увійшло практично альтернативне поняття—«інноваційного розвитку». Власне кажучи, «постіндустріальне суспільство» як наукове поняття використовували для позначення сучасної стадії економічного розвитку західних країн більше завдяки роботам американського соціолога Данієла Белла, а не тому, що воно фіксувало сутність нових економічних явищ. Над цим терміном завжди висів, як дамоклів меч, питання: якщо він проголошує кінець індустрії, то що є її наступником

І якщо щось у сучасному суспільстві здатне замінити індустрію, то як воно називається

І нарешті, якщо відомий замітник індустрії, то чому нове суспільство не назвати іменем цього замінника

У наш час стає зрозумілим, що світ справді вступає в нову еру, в якій домінуючим фактором є глобалізація. В останнє десятиліття ми стали свідками того, що національна приналежність економіки не є визначальною. Мультинаціональні компанії здатні впливати на політичні та соціальні процеси більше, ніж президенти й уряди. Звичайні методи ведення господарства спрацьовують з перебоями або зовсім

не діють. Можна спостерігати і значні негативні ефекти, особливо при необґрунтованому централізованому регулюванні економіки, спробах стримування міжнародного руху товарів, робочої сили і капіталу.

Термін «інноваційний розвиток» значною мірою пов'язаний з поширенням Інтернету. Він виник у середині 1990-х, коли на ринок вийшли перші Інтернет-компанії (Yahoo!, AOL, Amazon. com). Поява нової економіки символізувала небувале зростання біржових індикаторів—акції Інтернет-компаній при первинному розміщенні виростали за день на сотню і навіть тисячу відсотків. До того ж значного поширення бізнес в Інтернеті, і для багатьох нова економіка стала асоціюватися саме з ним. Але це зовсім не так. Хоча Інтернету й справді належить пріоритетна роль, нова економіка не зводиться до його використання. Істотною її рисою є вироблення і використання нових знань. Мова йде не тільки і навіть не стільки про інноваційні розробки, а в першу чергу про фундаментальні дослідження та їхнє прикладне втілення. Тому позитивно можуть бути сприйняті визначення інноваційного розвитку, що представляють його як «економіку знань», «знання-інтенсивну систему суспільного і державного розвитку», «засновану на знаннях економіку», «невагому економіку». У той же час варто усвідомлювати, що ці терміни дещо звужують сутність інноваційного розвитку, тому що залишають поза сферою суспільно-економічних процесів виробництво нових знань. А подібна теоретична нечіткість—це недооцінка того, що виробництво знань переміщується зі сфери послуг у сферу безпосереднього виробництва.

Формування інноваційного розвитку—результат розвитку нових знань. Оцінки показують, що подвоєння знань відбувається кожного десятиліття. Знання завжди були умовою розвитку виробництва. Однак до початку XXI століття людство нагромадило їх у такій кількості, що вони перейшли в новий якісний стан і стали самостійним чинником виробництва, таким, як земля, капітал і робоча сила. Це робить інноваційний розвиток якісно іншою моделлю порівняно з усім попереднім розвитком, так як раніше, незалежно від типу суспільно-економічної формації, економіка функціонувала на основі однієї і тієї ж групи чинників.

У моделі інноваційного розвитку знання стали не тільки самостійним чинником виробництва, а й головними в усій системі чинників. Це пов'язано з тим, що саме вони у вигляді інформації як систематизованих даних зростаючими темпами змінюють вигляд сучасного світу. В економічній науці вважали, що в аграрному суспільстві

земля була порівняно дефіцитним, а робоча сила — достатнім чинником. Потім земля втрачає своє значення, і в промисловому суспільстві економічне багатство переміщується від великих землевласників до королів фабричних труб.

У моделі інноваційного розвитку багатство визначається володінням гуманним капіталом, хоча капітал, вкладений у матеріальні ресурси, не зникає. Як промислові суспільства не могли повністю відмовитися від фактора землі, так і в новій економіці необхідні матеріальні ресурси (так званий речовинний капітал), хоча їхнє відносне значення зменшується. Це проявляється в тому, що вартість тієї чи іншої компанії дедалі менше визначається «відчутними» цінностями — будинками, машинами, технікою і т. д. Все в більшій мірі її ціну формують «нематеріальні» ресурси — ідеї, кваліфікація персоналу, стратегічне поєднання ключових процесів з обробки інформації.

Список використаних джерел:

1. Зінченко В. В. Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації / В. В. Зінченко // Гілея. — К.: ВІР УАН, 2011. — Випуск 49. — С. 230–235.
2. Apter D. The Politics of Modernization / D. Apter. — Chicago — L., 1965.
3. «Класичні» варіанти теорії модернізації див.: Фукуяма Ф. Кінець історії // Філософія історії. Антологія. — М., 1995. — С. 290–310.
4. Lerner D. The Passing of Traditional Society / D. Lerner // Modernization on the Middle East. — N.Y., 1958.
5. Black C.K. The Dynamics of Modernization / C.K. Black. — N.Y., 1966.
6. Валлерстайн И. Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века / И. Валлерстайн. — М.: Логос, 2004. — 368 с.
7. International Sociology, 1991. — № 2.
8. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце ХХ века / С. Хантингтон. — М.: РОССПЭН, 2003. — 368 с.
9. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. — СПб.: Университетская книга, 2001. — 416 с.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2014 р.

Бак М. Понятие модернизации и инновационного развития в структуре современного научного дискурса

В современном мире производство знаний перемещается из сферы услуг в сферу непосредственного производства. Это определяет необходимость исследования инновационного развития как наиболее качественной модели современного общественного развития.

Ключевые слова: модернизация, глобализация, мир-системный подход, инновационное развитие.

Bak M. The concept of modernization and innovative development in the structure of modern scientific discourse

In today's world knowledge production moves from the scope of the sphere of services to the sphere of direct production. It defines the need to study innovative development as the most high-quality model of modern social development.

Keywords: modernization, globalization, world-systems approach, innovative development.

© Бак М., 2014